

Уведення української мови в 1917—1920 роках у державних установах та освітніх закладах

*Ольга Васківська,
вчений секретар
Книжкової палати України*

Мова і державність є основними ознаками сучасних націй, саме тому вживання української мови належить до ключових питань національної політики нашої держави. За період незалежності було здобуто певні досягнення: прийнято законодавчі акти, що регулюють мовну ситуацію в країні, відповідні статті Конституції України. Зазначимо, що чинний в Україні Закон про мови, прийнятий наприкінці 80-х років минулого століття, у період національного відродження, носить прогресивний характер. Проте, останнім часом загострилися політичні суперечки навколо мовного питання в Україні. Деякі політичні сили ставлять під сумнів державний статус української мови, закликають надати спеціальний статус російській. Мовна ситуація штучно стає потенційним конфліктогенним фактором в українському суспільстві.

У такій ситуації для впровадження злагодженої й ефективної політики недостатньо лише прийняття нормативних актів. Необхідна широка популяризація української мови, і в цьому особливу роль має відіграти інтелектуальна еліта держави. Цінним для підвищення ефективності мовної політики в Україні є звернення до історичного досвіду часів визвольних змагань 1917—1920 років, коли передова українська громадськість стала рушійною силою національного відродження та руху за українізацію. Як висловився Ярослав Дашкевич: "Розквіт громадсько-культурного життя ... не був результатом національної політики партії, відомої під назвою українізації... Не громадсько-культурний розквіт був наслідком українізації, а навпаки — натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою українізація".

Небувале піднесення української культури починається вже з 1917 року. Навіть за умов революції, громадянської війни та інтервенцій, коли зміна влади відбувалася по декілька разів на рік, настала найплідніша пора для української мови, її правопису, термінології. Починаючи з березня 1917 року, в Києві відкрито Українську гімназію ім. Т. Шевченка та гімназію ім. Кирило-Мефодіївського братства, всього до осені на приватні та громадські кошти діяло 53 українські середні школи. Наприкінці того року з ініціативи "Просвіти" й Українського наукового товариства відкрилися Український народний університет у Києві та Український університет у Кам'янці-Подільському. Створено Українську педагогічну академію, Українську державну академію мистецтв, Українську академію наук, Український на-

ціональний театр, Українську республіканську капелу під керівництвом Олександра Кошиця, симфонічний оркестр ім. Миколи Лисенка (керівник — Микола Леонтович), Державну археологічну комісію, Державний архів, у 1919 році — Головну Книжну Палату, а також інші державні установи та громадські організації. Українська мова почала вживатися практично в усіх сферах.

Політика українізації відкрила перед народом країни небачені до цього можливості соціальної мобілізації. Причому, вперше за багато століть українство для них не було перешкодою для просування службовими сходами, навпаки, знання української мови стало запорукою успіху, перевагою перед тими, хто її знав погано або взагалі не знав.

Але виникали і проблеми, й однією з них стало питання щодо уніфікації українського правопису. Справа в тому, що українська мова, як мова підколоніального етносу, зазнала досить жорстких переслідувань за часів російського самодержавства. Розділеність української етнічної території, бездержавність українців мали наслідками те, що українська мова увійшла у XX століття без унормованої загальноприйнятої орфографії. Утворився досить серйозний розрив між власним розвитком мови та її правописною базою.

З одного боку, в XIX столітті спостерігається бурхливий розвиток як літературної мови (твори Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка, Лесі Українки та інших) на базі народної розмовної традиції, так і наукове збирання й опрацювання розмовної мови етнографами та фольклористами. З іншого боку, не існувало авторитетної установи, яка б унормувала й пильнувала за дотриманням цих правил у всіх сферах громадського життя українців на всій території їхнього проживання. Спроби окремих осіб (Михайла Максимовича, Пантелеймона Куліша, Євгена Желехівського) здійснити унормування українського правопису лише частково вирішували проблему і відкривали шлях до подальшого розвитку української мовно-письмової традиції. Найвдалішою була правописна реформа Пантелеймона Куліша: його кулішівка стала зрештою основою сучасного українського правопису. Але ці унормування не мали обов'язкового характеру і по-різному сприймалися у Наддніпрянщині та Галичині, не кажучи вже про окремі групи інтелігенції. Різні правописні традиції спостерігалися у мові красного письменства, публіцистики, науки тощо.

Початок державницького життя породив цілу низку нових проблем. Розширилася сфера використання і функції української мови — державні установи, військова справа, судочинство, вона широко запроваджувалась у письменництво, науку та інші сфери культурно-національного життя. Переважна більшість мовознавців, які визначали мовну політику, були виховані в російській культурній традиції і, навіть не бажаючи цього, переносили її в українську мову. Ще більшою була невідповідність у мові офіційних установ, бюрократичних, канцелярських паперах. Виникла загроза формування мови, деякою мірою паралельної до народної. Збереження подібної ситуації при відсутності уніфікованого українського правопису могло обернутися справжньою катастрофою — фактичним розшаруванням мовного масиву, що справило б украй негативний вплив на українську ідентичність. І впродовж 1919—1920 років Академією наук були розроблені "Найголовніші правила українського правопису",

які дали змогу частково вирішити означену проблему, пізніше вони були доопрацьовані.

Одночасно з розробленням правопису необхідно було створити наукову термінологію для різних галузей знань, а також з юриспруденції, банківської та торгової сфери, транспорту тощо, крім вироблення української наукової термінології, проводилася робота зі складання словників з української мови. Упродовж 1918—1920 років були створені різні комісії, які займалися цим питанням. До їхнього складу входили знані науковці, зокрема Орест Левицький, Агатангел Кримський, Богдан Кістяківський, Павло Тутківський, Іван Щоголів, Олена Курило.

Була також організована комісія для вироблення українського національного шрифту, до якої ввійшли професор Університету Св. Володимира Григорій Павлуцький, завідувач Центрального архіву Іван Каманін. Рушійною силою у справі українізації став Наркомат освіти України, яким у цей період керували прибічники національного відродження Григорій Гринько, а згодом — Олександр Шумський, Микола Скрипник. Наркомат освіти мав забезпечувати науково-методичне керівництво ходом українізації, особливо спеціальними курсами з українізації радянських службовців, надавати для них відповідні кадри тощо.

Комісії та курси з українізації потребували величезної кількості освічених фахівців, які б володіли українською мовою. Подібна ситуація відкривала перспективи для ринку праці української інтелігенції.

Але, як зазначив Богдан Кравченко, "попри те, що це гарантувало більшу зайнятість української інтелігенції, нестача компетентних лекторів з українізації лишилася головною проблемою у південно-східних регіонах України".

У 1920 році видано низку законодавчих актів на користь української мови, зокрема Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету "О применении во всех учреждениях украинского языка наравне с великорусским" (Распубликов. в "Известиях" ВЦИК и Харьк. Губревкома от 21 февраля 1920 г. за № 56) (фото 1).

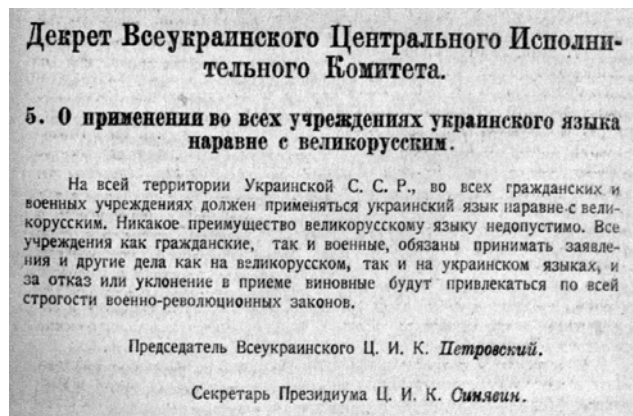

Фото 1

Були вжиті й заходи щодо їхнього виконання. Так, на початку березня 1920 року Реввійськрада Південно-Західного фронту розіслала інструкцію, в якій пропонувалося всім командирам і комісарам у стосунках з місцевим населенням та органами цивільної влади користуватися українською мовою нарівні з російською. Там, де не було осіб, які володіли українською мовою, дозволялося вводити до штату перекладачів. З метою формування нових українських військових з'єднань надалі у Харкові та Києві були створені школи червоних старшин, де викладали українською мовою.

Крім того, на початку травня 1920 року Наркомат освіти УСРР видав циркуляр, в якому запропонував під час проведення літньої кампанії організувати курси підготовки пра-

цівників дошкільного виховання, шкільної та позашкільної, професійної освіти з обов'язковим уведенням до програм українознавства та української мови, причому вони мали бути джерелом живого пізнання сучасного економічного і культурно-побутового стану України.

Продовжуючи цю лінію, Політбюро ЦК КП(б)У 12 липня 1920 року запропонувало наркомові освіти Григорію Гринькові розробити і внести на розгляд Раднаркому УСРР декрет про обов'язкове викладання в усіх школах української мови. А через два місяці — 9 вересня на його засіданні було розглянуто проект закону про українізацію (так його назвали у протоколі засідання). Наркомові освіти запропоновано конкретизувати його і доповнити пунктом про те, що у державних установах, співробітники яких спілкуються безпосередньо з трудівниками, потрібно ввести посади штатних працівників, які б володіли українською мовою.

Отже, одним із найважливіших завдань держави було формування мовної політики. Відомо, що найбільший вплив на мовний вибір членів суспільства здійснюють заклади освіти, які є найпотужнішим ідеологічним фактором. Тому не можна переоцінити важливість впровадження національної мови в рідну школу.

21 вересня 1920 року РНК УСРР прийняв постанову про введення української мови в школах і радянських установах (фото 2). Наркомату освіти було доручено розробити план широкого розвитку шкільних закладів з викладанням українською мовою, негайно запровадити її як обов'язковий предмет навчання у школах, видати нею достатню кількість необхідних підручників, а губвиконками зобов'язували випускати принаймні одну українську газету.

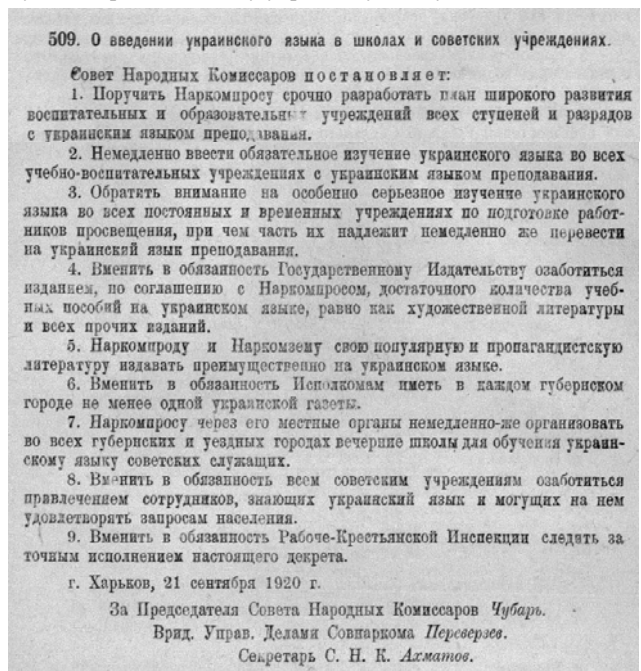

Фото 2

Водночас радянські службовці мали вивчати мову у вечірніх школах, а керівники установ — вжити заходів для прийняття на службу тих працівників, які володіють українською мовою і можуть задовольнити відповідні потреби населення. 26 жовтня 1920 року було прийнято Положення Ради Народних Комісарів "Про Народний Суд", за яким в усіх судових установах республіки ведення справ провадилося українською і російською мовами, а також іншою мовою, яка в певній місцевості є переважною.

Питання про українську мову порушувалося в резолюції III сесії ВУЦВК (листопад 1920). Сесія доручила Наркомату освіти вжити необхідних заходів для виконання дек-

Таблиця

Назва галузевих навчальних закладів (кількість)	Викладачі (кількість)	Студенти (кількість)
Індустріально-технічні: — інститути — 4 — технікуми — 72 — профшколи — 325	630 1 686 3 588	10 707 13 019 26 292
Сільськогосподарські: — інститути: 4 — с/г; 2 — ветеринарні — технікуми — 56 — профшколи — 164	297 743 1 043	6 500 5 236 8 269
Соціально-економічні: — інститути: 3 — народного господарства; 1 — зовнішніх відносин — технікуми — 19 — соціально-економічні школи — 158	356 336 1 737	7 431 3 012 14 429
Медичні: — академії — 4	972	16 559
Педагогічні: — інститути — 17	784	9 500
Всього: — інститутів — 35 — технікумів — 147 — профшкіл — 647	3 039 2 765 6 368	50 697 21 267 48 990

рету Раднаркому про обов'язкове опанування українською усіма службовцями державних (цивільних і військових) установ республіки.

Варто наголосити, що українізація була тимчасовою політикою ВКП(б), здійснювана ЦК КП(б)У й урядом УСРР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в школі, пресі та на інших ділянках культурного життя, а також — як державної мови республіки.

У галузі освіти наслідки українізаційного курсу були найпомітніші, бо тут офіційна політика знайшла живий відгук у людей, безпосередньо причетних до шкільної справи — освітян. Відповідно й найбільші успіхи — в українізації, насамперед, початкової та середньої школи.

Нарком Освіти УСРР Григорій Гринько у статті до IV Всеукраїнського з'їзду Рад (1920) зазначив: "Комісаріят Освіти в своїй роботі добре розуміє, що освіта тільки тоді буде приступною для всякого трудового люду, коли вона буде рідною йому не лише *по змісту*, а й *по формі*. І через те, з самого початку роботи було дано розпорядження про відкриття всіх українських шкіл, які були зачинені за часи Денкінщини. Але це тільки початок роботи. Перед Комісаріят Освіти стоїть завдання, всю освітню роботу повести в тих *національних формах*, які є рідні для трудового населення".

І як наслідок — читаємо звіт Народного Комісаріату Освіти УСРР за 1921 рік, де зазначено, що на кінець 1920 року всіх дітей на Україні у віці від 4 до 15 років було 7 495 900, безпритульних дітей (сиріт і напівсиріт) — майже 700 000. У країні нараховувалось 21 887 шкіл і 2 250 000 школярів при загальній кількості населення країни, за даними перепису 1920 року — 25 451,3 тис. осіб, тобто підрастає покоління становило майже третину населення.

У звіті також було представлено історичний факт, що характеризує українців як націю, небайдужу до чужої біди: маючи в країні складні економічні умови, вони допомагали іншим, які перебували в ще скрутнішому становищі: "Отдельно должно быть подчеркнуто положение детей Поволжья. Они непрестанно иду на Украину самотеком. Кроме этого, Украина обязана организованным путем принять не менее 25 000 детей. До сих пор принято и размещено около 8 500. Несомненно в дальнейшем приток усилится. Приходится сосредотачивать крупнейшие усилия на разрешение этой задачи". Дітей з Поволжя розподіляли по дитячих будинках, деяких українці брали у свої сім'ї.

Найскладнішою проблемою виявилась українізація вищої школи. При її вирішенні довелося подолати декілька чинників. По-перше, для створення національної вищої освіти необхідно було мати відповідні науково-педагогічні кадри. До 20-х років ХХ століття практично не було досвіду українськомовної системи вищої освіти. Вищі навчальні заклади УСРР, в основному, були укомплектовані викладачами і професорами старої школи. У переважній більшості вони навіть не були українцями за походженням. Цим людям було доволі непросто відразу перейти на українську мову викладання, проте у багатьох не було й бажання.

По-друге, успішному процесу українізації вищої школи перешкодив брак підручників. Він був куди більшим, ніж для початкової та середньої школи.

Передусім на навчання приймалися вихідці з робітничого класу та селянства. Університети були ліквідовані, замість них з'явилися інститути народної освіти. Центрами вищої освіти стали Київ, Харків, Одеса, Катеринослав (нині — Дніпропетровськ).

У поданій таблиці зазначено кількісний склад вищої й середньої спеціальної освіти у 1921 році.

Таким чином, аналізуючи мовну політику в державних установах, вищих навчальних закладах, школах тощо, можна зазначити, що за часів визвольних змагань 1917—1920 років усі уряди проводили політику українізації.

Назвати цей курс послідовним повною мірою не можна, бо відбувалося лише становлення українського правопису, наукової термінології, ділової мови, а без розвитку цих складових мови її запровадження в державні установи та освітні заклади мало скоріше декларативний характер.

1920 рік виявився вирішальним для статусу української мови. Радянська влада, прагнучи зміцнити свою соціальну опору, змушена була запровадити процес українізації. Вона визнала остаточність запровадження рідної мови в школі й адміністрації, при одночасному збільшенні питомої ваги місцевих кадрів у всіх ділянках економіки та культури.

Отже, умови наукової творчості того часу дали змогу розвинути досить важливим з етносоціальної точки зору гуманітарним дослідженням. Цілоком має рацію Богдан Кравченко, коли пише: "Історичні, економічні, демографічні й географічні дослідження, що проводилися у 20-х рр., чимало додали до знання українського народу про себе, а це є вирішальний елемент у розвитку національної ідентичності". Народжувалось нове покоління української інтелігенції, здатної поширювати свої ідеали серед народних мас.

Список використаної літератури

1. *Дашкевич Я.* Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х — 30-х рр. / Я. Дашкевич // Україна вчора і нині : до II Міжнар. конгр. українців (Львів, серп. 1993 р.) : нариси, виступи, есе / АН України, Ін-т укр. археографії ; [ред. В. Чемес]. — К., 1993. — 191 с.
2. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; пер. з англ.: В. Івашко, В. Корнієнко. — К. : Основи, 1997. — 423 с.
3. *Комуністичне Будівництво* : збірник статтів до IV Всеукраїнського З'їзду Рад / склад. та ред. Ів. Ливня (Клочко). — Х. : Всеукр. вид-во, 1920. — 80 с.
4. *Народное хозяйство Украины в 1921 г.* : отчет Укр. экон. совета Совету труда и обороны. — Х. : 4-я Гос. тип., 1922. — 886 с.
5. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР.* — 1920. — № 1. — С. 5.
6. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР.* — 1920. — № 24. — С. 712.
7. *"Українізація" 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки* : колектив. моногр. / за ред. В. А. Смоля. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. — 392 с.